

prof. Mətanət Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN FƏLSƏFİ POEZİYASINDA YARADILIŞ MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: kosmoqoniya, metafora, nöqtə (rəmzi), koqnitiv funksiya, sinqulyarlıq

Keywords: cosmogony, metaphor, the point (symbolic), cognitive function, singularity

Ключевые слова: космогония, метафора, точка (символ), когнитивная функция, сингулярность

Yaradılış kosmoqoniya problemi kimi bütün dövrlərdə insanları ən çox düşündürən məsələlərdən olub. Problemə idealist və materialist yanaşmalar olub və çox müxtəlif və fərqli açıqlamalar, izah və versiyalar indi də özünü göstərməkdədir. Amma bizi maraqlandıran problem Azərbaycan bədii-fəlsəfi düşüncəsindəki yaradılış məsələsinin dünya kosmoqoniyası kontekstində görüntüsüdür.

Kainatın mənşəyi problemi ilə bağlı dini açıqlamalara nəzər saldıqda, təxmini-nən, eyni yanaşmanı görmək olar. İudaizmdə “Tanrının sözü ilə göylər yarandı (İs.33:6); xristianlıqda bu, “Creatio ex Nihilo” - “Heç nədən yaradılma” adlanır, yəni Tanrı öz iradəsi ilə bütün varlığı yoxluq halından varlıq halına keçirdi (Бытие 1:1-2:3). İslam kosmoqoniyasının əsasında Allahın “OL!” əmriylə yerlərin və göylərin yaradılması ideyası durur və bu, onlarla ayələrdə təsbit olunur. Azərbaycan bədii-fəlsəfi düşüncəsində kosmoqoniya məhz bu ideyaya dayaqlanır, lakin poetik formada, sxematik təsvirlə verilir. Belə təsvirlərdə istifadə olunan metaforalar mühüm koqnitiv funksiya daşıyır. Bunlardan biri nöqtə metaforasıdır. Nəsimi nöqtənin sirrini tövhid məqamında anladığını söyləyir:

*Tövhid içində nöqtəyi-əsrarı bulmuşam,
Sahibi-nəzər gərək ki, bu halə xəbir ola [1, s.363].*

İzah: Tövhid içində nöqtənin sirrini tapmışam, mənim bu halımı bəsirətli insan bilə bilər.

Bəs, nöqtənin sirri nədən ibarətdir?! Bunu anlamaq üçün, qısa da olsa, tarixi aspektdə hikmət sahiblərinin “nöqtə” ilə bağlı açıqlamalarına nəzər salmaq düzgün olar.

Antik dövr filosoflarının təlimlərində nöqtə başlanğıc pozisiya hesab olunur. «Belə ki, nöqtə - vahiddir, iki nöqtədən düz xətt alınır, üç nöqtə - artıq müstəvidir» (2). Nəsirəddin Tusinin görüşlərində uyğun fikirlərə rast gəlirik: «Həndəsə el-

minin “əsasları” aralarında tənəsüb olan rabitənin ölçüləridir və onların növü üçdən çox deyil: xətt, səth, həcm (cism). Bunun nə demək olduğu Təbiətin ardı haqqında elm (metafizika - M.A.) adlanan ilahiyyat elmində şərh edilir və mühəndis bunları o elm sahibindən öyrənib öz sənətində işlətməlidir. “Təbiətin ardı haqqında elm” ona deyirlər ki, bütün elmlərin sonu gəlib ona münəcər olur, onda aydın olmayan “əsaslar” da ola bilməz; onda bəhs edilən bütün məsələlər tam və kamil olur, bu elmin tam və kamilliyi də elə bununla müəyyən edilir» [3, s.59].

XV əsrdə yaranmış nöqtəvilər cərəyanına görə, bütün sirlər nöqtədə yerləşir, nöqtə öz içində sonsuzluğu daşıyır, nöqtə mərkəz olmaqla ətrafında çəkilən dairə zamanı, yaradılışı göstərir. İbn Sina yazır: «Vahid, mahiyyətə xüsusi anlayışdır. Onun iki növü var: o, ya bir mənada vahiddir, başqa mənada cəmdir (küllüdür), ya da heç bir mənada onun mahiyyətində cəmlilik yoxdur: məsələnin nöqtə - qüdrətli Allah bu cürdür» [4, s.162]. Qərb teosofiyasında İlahinin rəmzi işarələrindən ən birinci sayılanı nöqtədir – başlanğıclar bağlanğıcı. Nizami Gəncəvinin ontoloji görüşlərində nöqtədən aləmlərin intişarı məsələsi diqqəti cəlb edir: «*Kim məndən fələyin sirlərini soruşdu ki, // Onları bir-bir ona başa salmadım? // Bu köhnə gülşəni (dünyanı) başdan ayağadək // Qulaq assan, sənə aydınlaşdıraram. // Xətləri müxtəlif olan o nöqtədən // İlk gələn hərəkət əlif oldu. // Sonra pərgar o xəttə başqa xətt bağladı, // O iki uzaqlıqdan bəsit (müstəvi) yarandı. // Elə ki üç xətt mərkəzi əhatə etdi, // Bəsit şəkildən cisim hazır oldu. // Xətdir, şahədir, sonra da cisimlər // Ki, onlara sən üç ölçü adı vermişən. // Bu tərtiblə əvvəldən axıradək // Aləmi layiqincə öyrənmək olar. // Bu göstərmə ağıla zahir olunca, // Bircə sıçrayışla əvvəldən axıra qədər qaçar» (X.və Ş., 315). Nöqtədən gələn ilk hərəkət birölçülü aləmi – bir istiqaməti yaradıb, sonra gələn ikinci xətlə ikiölçülü aləm – müstəvi (iki istiqamət – ön, arxa və sağ, sol) yaranıb. Elə ki üçüncü xətt əlavə olundu, sahədən üçölçülü aləm – cisim (üç istiqamət – ön, arxa; sağ, sol; hündürlük, dərinlik) peyda oldu. Demək, nöqtənin ilk emanasiyasından xətt, sonrakı emanasiyadan sahə (müstəvi), daha sonra cisim hasil oldu. Bir, iki və üç istiqamət aşağı aləmlərin strukturudur. Bəs yuxarı aləmlər necədir və Nizami «əvvəldən axıradək» dedikdə nəyi nəzərdə tutur? Fikrimizcə, aləmlərin sayını, n-ölçülü aləmləri. Bu göstərməni – nümunəni ağılla dərk edə bilən rəmzi ifadələrin arxasında duran kosmoqonik həqiqətdən baş çıxara bilər, bu tərtiblə digər aləmləri öyrənə bilər. Sonra Nizami yazır: “*Allahu tanı ki, bəsirət əhlinin yanında//Xilqətin örtüyü çox nazik olur*” (5, 316). Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» əsərində *xal* antropoloji metaforası nöqtə rəmzinin mənə yükünü daşıyır [6, s.82]. “«Gülşəni-raz» poemasında xal orta əsrlər Şərqiinin peripatetik və mistik məktəblərində geniş yayılmış “dünyanın nöqtəsi” ilə eyniləşdirilir» [7, s.154]. Ezoterikada nöqtə əzəli və sonsuz olan ilahi substansiyanın – mütləq varlığın rəmzi, həmçinin abstrakt mövcudluqdan potensial mövcudluğa differensiasiyasının simvoludur.*

Füzulinin ontoloji görüşlərində nöqtə ilahi zətin bətinədən xaricə intişarının ilkin vəziyyətini qeyd edir, nöqtədə bütün yaradılış ehtiva olunur, Allah ələmləri yaratmamışdan və xəliq olunanlar cismə gəlməmişdən əvvəl bir nöqtədə idilər:

*Nöqtəyi-xalinə bağlanmış idi canü könül,
Gəzmədən daireyi-dövrə pərgar hənuz.* [4, s.114]

Bu beytin izahını verməmişdən əvvəl onun rəsmini təsvür etmək mühümdür – Pərgar çevrəni çəkməzdən öncə can/könül çevrənin mərkəzindəki nöqtədə idi. Söz təsviri ilə verilmiş həndəsi fiqur dərin kosmoqonik mənə daşıyır. Bu mənəni anlamağa çalışaq.

Qədim manuskriptlərdən birində ortasında nöqtə olan çevrə yaradılış aktının simvolu kimi verilir [8, s.55]. Avstriya Milli Kitabxasında saxlanılan Bibliya nüsxələrindən (1220-1230) birində Tanrının ələndəki pərgarla kainatı yaratdığı təsvir edən miniatür göstərilir. Füzulinin sözlə təsvir etdiyi pərgar və çevrə ideyası miniatürdə təsvir edilmiş pərgar və çevrə ilə identikdir – hər ikisində yaradılış aktı göstərilir. Buradan belə nəticə söyləmək olar: aktiv dövrdə – yoxluqdan varlığa keçiddə, zülmətin nurlanması dövründə abstrakt mövcudluqdan potensial mövcudluğa keçid rəmzi olaraq nöqtə və ətrafında çevrə ilə göstərilir. Füzuli, yoxluqdan vücuda gələn, yaranan ilk ünsür kimi birbaşa cismi və onun məskunlaşdığı üçölçülü ələmi götürür. O, Nizaminin təsvir etdiyi iki ələmi – birölçülü və ikiölçülü ələmləri nəzərə almır. Lakin dahi mütəfəkkirlərin hər ikisi – Nizami də, Füzuli də yazırlar ki, ilk ünsürün yoxluqdan vücuda gəlməsi hərəkətlə, fəaliyyətlə baş verir və mövcudluğu hərəkət vasitəsi ilə olan hər bir şeyin qalıb yaşaması da hərəkət vasitəsilə olmalıdır. «Əvvəlcə, üç səmtdə, yəni boy, en və dərinlik istiqamətində hərəkət edərək cisim olmuşdur» [9, s.98]. Nöqtə rəmz və metafora olaraq bütün kainatın (və orada canlı və cansız hər nə varsa, hamısının) metafizik yoxluqda ikən antimateriya formasında mövcudluğuna işarə edir. Nəsimi də eyni ideyanı vurğulayır:

*Aləmin xəliq olmağından xeyli əvvəl, şübhəsiz,
Surəti mənavü zati-müstəan² biz olmuşuq* [1, s.363]

² Müstəan - sığınacaq

Nəsimi də eyni ideyanın təsvirini verir – maddi dünya yaranmamışdan əvvəl canlar ilahi zatda sığınmışdı. Bu mısralar da Füzulinin beyti ilə eynilə səsləşir, nöqtənin genişlənərək kainatın yaranmasına işarə edilir; nöqtənin genişlənməsi nəticəsində surət aləmi – kainat yaranır. Astrofizikada buna Böyük Partlayış deyilir. Astrofizika alimləri kainatın Böyük Partlayış nəticəsində yaranması ilə bağlı bir sıra elmi dəlillər gətirirlər.

Müasir kosmoloqlar «Kosmik yumurta» ifadəsindən istifadə edərək deyirlər ki, «Böyük partlayışa» qədər bütün kainatın materiyası «kosmik yumurta»da idi. Alimlər kosmik yumurtanın genişlənilib-yığılması arasındakı vaxtı da təxmin etməyə cəhd göstərmişlər. «Yaxınlarda alimlər belə bir hipoteza irəli sürmüşlər ki, bir kosmik yumurtadan o birinə qədər olan vaxt kəsiyi 80 milyard ildən bir az artıqdır» [11, s. 44]. Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Partlayış nəzəriyyəsi kainatın yaranması haqqında mövcud olan hipotezlərdən biridir, amma o, alimləri daha çox düşündürür və elmi sübutlar axtarmağa təhrik edir. Bu nəzəriyyə nəinki bütün materiyanın mənəbəyini, fizikanın qanunlarını və kainatın bütöv strukturunu izah edir, həm də kainatın genişlənməsinə və bir çox fenomenlərə aydınlıq gətirir. Qısaca olaraq Böyük Partlayış nəzəriyyəsini belə təsvir etmək olar – kainatda mövcud olmuş və indi də mövcud olan materiya eyni bir zamanda yaranıb, 13,8 milyard il əvvəl. O zaman bütün materiya sonsuz sıxlıqda və temperaturda mücərrəd bir nöqtədə yığılmışdı. Bu cür vəziyyət sinqulyarlıq adlanır. Sinqulyarlıq qəflətən (başqa izah vermək mümkün olmadığı üçün belə səslənir) genişlənməyə başlayır və kainat yaranır. Başlama anını partlayış adlandırırlar. «Kainatın yaranmasına gətirib çıxaran məlum fiziki nəzəriyyə olan Böyük Partlayışda kainatın bütün materiyası (əvvəlcə şüalanma formasında, sonra maddiyyat formasında) özünün sonsuz fiziki xassələri ilə – sonsuz parlaqlığı, sonsuz temperaturu, sonsuz kiçik ölçüləri və s. və i.a. ilə «bir nöqtədən» yaranıb. Böyük Partlayış başa çatmayıb, Qalaktikalar hələ də yaranmaqdadır» [12, s.129]. Böyük Partlayış nəzəriyyəsi bu gün fizika, astrofizika, kosmologiyanın qarşısında duran mübahisəli məsələdir. Alimlərin bu nəzəriyyəyə münasibəti birmənalı deyil. Atom tədqiqatlarının Avropa təşkilatında (İsveçrə) mütəxəssislərin xüsusi layihəsi ilə elementar hissəciklərin tezləşdiricisi olan Böyük adron kollayderi hazırlanmışdır. Onun uzunluğu 27 metr, çəkisi dörd min tondur. Tezləşdirici üzərində dörd eksperimentin aparılması nəzərdə tutulub. Bu layihənin həyata keçirilməsinə 38 ölkədən, o cümlədən, Azərbaycandan mütəxəssislər cəlb olunub, onun qiyməti yarım milyon dollardan artıqdır. Bəs, bu kollayder nəyə lazımdır? Alimlər hesab edirlər ki, hissəciklərin (sürətləndirilmiş protonların) kollayderdə toqquşmasından elmə məlum olan və məlum olmayan minlərlə yeni hissəciklərin əmələ gəlməsi ilə müşayiət olunan Böyük Partlayışın mənzərəsi yaranacaq. Təcrübənin əsasında Eynşteynin enerjinin kütləyə çevrilməsi nəzəriyyəsi durur. O zaman, alimlər güman edirlər ki, dünyanın yaranması və Kaina-

tın genişlənməsi prosesinin mexanizmini təcrübə vasitəsilə görəcəklər. Bu işə qoşulmayan mütəxəssislər isə deyirlər ki, zərrəciklərin toqquşması vaxtı kollayderdə çox qısa vaxt müddətinə qara dəlik yarana bilər və bu müddət kifayət edər ki, qara dəlik Yer planetini öz içərisinə çəkib udsun [13]. Kollayder ideyasının həyata keçirilməsi elm aləmində Böyük Partlayış nəzəriyyəsinə nə dərəcədə ciddi münasibət göstərildiyini sübut edir.

Qurana əsasən, nöqtənin genişlənməsi nəticəsində meydana gələn kainat nə vaxtsa yenidən yığılıb nöqtəyə qayıdacaq. «Göyü kitab səhifəsi kimi büküb qatlayacağıımız günü yadınıza salın. İlk dəfə yaratdığımız kimi qaytarıb əvvəlki halına salarıq. Biz yerinə yetirməli olduğumuz vədi mütləq yerinə yetirəcəyik» (Quran, 21:104).

Kainatın bir nöqtədən yaranması, genişlənilib-yığılması məsələsində Qərb teosofiyası Qurandakı konsepsiyadan bəhrələnərək onu əsas kimi götürür. «Kainat başlanğıcda olduğu kimi əvvəlcə yavaş-yavaş, sonra isə sonsuz yoğunluq və sonsuz hərarətdə, sonsuz kiçiklikdə bir nöqtə halına gələcək» [8, s.20]. Dünyanın müxtəlif səviyyələrdə tanınan alimləri kainatın mənşəyi məsələsi ilə bağlı maraqlı tədqiqat işləri yazırlar.

“1922-ci ildə rus riyaziyyatçısı və geofiziki Aleksandr Fridman (1888-1925) kainatın daimi olmadığını sübut etməyə çalışaraq apardığı hesablamalarda göstərir ki, Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsinə tam uyğun olaraq, kainatın kiçik bir təkan nəticəsində genişlənməsi və ya sıxılması mümkündür. 1929-cu ildə amerikalı astronom Edvin Xabbl Kaliforniya rəsədxanasında astronomiya tarixində mühüm olan kəşflərdən birini edir. O, bəzi ulduzların hərəkətini iri teleskopla müşahidə edərkən görür ki, onların işığı görünən spektrin qırmızı tərəfinə yönəlir və mühüm cəhət odur ki, bu yönəlmə birbaşa ulduzlarla Yer arasındakı məsafədən asılıdır. Xabblın kəşfi hamının qəbul etdiyi kainat modelinin dayaqlandığı təməli sarsıdır. Fizikanın məlum qanunlarına əsasən, müşahidəçi məntəqəsinə yönələn işıq şüalarının spektri bənövşəyi rəngə boyanır, müşahidəçi məntəqəsindən uzaqlaşdıqca isə qırmızı. Xabblın müşahidələri göstərir ki, bu qanuna uyğun olaraq, göy cisimləri bizdən kənara doğru hərəkət istiqamətindədir. Bir qədər sonra o, daha bir kəşf edir: ulduzlar nəinki yerdən, həmçinin bir-birindən də uzaqlaşır. Belə müşahidələr yeganə mümkün nəticəyə gəlməyə imkan verdi – Kainat «genişlənir.» [14, s.18].

Ezoterikada vahid sahə – çevrə ilahi substansiyanın ilkin simvollarından biri hesab olunur, «kosmosun yatmış Enerjinin yeni oyanışa qədərki, kainatın sonrakı sistemlərdəki emanasiyalarına (təcəllalarına) qədərki vəziyyətidir. İndiyədək ləkələnmiş çevrənin ortasındakı nöqtə – Pralaya* vəziyyətində olan fəza və Əbədlilik – differensiasiyanın başlanğıcına işarədir. Cahansümül Yumurtadakı bu nöqtə onun rüşeymidir ki, o da kainata, bütün varlığa, intəhasız, dövrü kosmosa genişlə-

* pralaya - ərimə, məhv olma, ölüm

nəcəkdir; vaxtaşırı və növbəli surətdə gah gizli, gah da aşkar olan Rüşeym. Vahid Dairə ilahi Vəhdətdir ki, hər şey oradan törəyir və hər şey oraya qayıdır. Onun çevrəsi, yəni insan aqlının məhdudluğu üzündən məcburən nisbi mənası – əbədi dərk olunmaz Vacibi, sahəsi isə kainatın ruhunu öncələyir, baxmayaraq ki, onların hər ikisi vahiddir. Dairənin sahəsinin ağ, onu əhatə edən müstəvinin qara rəngdə olması aydın göstərir ki, hələ nə qədər donuq və dumanlı olsa da, bu plan insan üçün yeganə əlçatar bilikdir» [8, s.55]. Bu, çox qədim simvoldur, vahidliyin rəmzidir. Çevrədə hər şey bərabərdir, heç bir prioritet yoxdur. Buna görə də çevrə ümumi və sonsuz mövcudluğun təsviridir. Plotin metafiziki hadisələri orta səviyyəli insanın anlamaya bilməməsi ilə bağlı belə yazır: «Bütün bu həqiqətləri maddi təsəvvürlərlə dumanlanmış aqlımız çətinliklə qəbul edə bilir, başa düşülən aləmdə isə hər şey sadə və aydındır».

Azərbaycan bədii-fəlsəfi təfəkküründəki ezoterik biliklər yüksək poetik formada metaforik dillə verilsə də, müasir elmi nailiyyətlər müəyyən səviyyədə onları anlamağa və şərh etməyə imkan yaradır. Koqnitiv metaforalar müəyyən inkişaf səviyyəsində dayanan cəmiyyətin qəbul etməyə hazır olmadığı bilikləri gizlətsə də, dövrün elmi nailiyyətləri sayəsində metaforaların örtüyünü qaldırmaq, mütəfəkkirlərin hikmət dəryasına, qismən də olsa, baş vurmaq mümkün olur.

Ədəbiyyat

1. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1985, 438 s.
2. Əlizadə A. Pifaqorçular və yeni pifaqorçuluq. alizadeh.narod.ru
3. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Kişə mehr, 2002, 356 s.
4. Ибн Сина. Даниш-намэ. Сталинабад: Таджикское Государственное Издательство, 1957, 285 с.
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981, 246 s.
6. Şəbüstəri Şeyx Mahmud. Gülşəni-raz. Bakı: Elm və həyat, 2013, 226 s.
7. Азимов К. Азербайджанские мыслители о человеке. Баку: Язычы, 1986, 207с.
8. Блаватская Е.П. Тайная доктрина. Том I. Харьков: Эксмо-Пресс, 2001, 877 с.
9. Füzuli. Əsərləri: 5 cildə, V c. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1985, 214 s.
10. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: 20 cildə, VII c. Məhəmməd Füzuli. Bakı: Elm, 1986, 486 s.
11. Азимов А. Загадки микрокосмоса. Москва: Центрполиграф, 2004, 287 с.
12. Хулуси Ахмед. Аллах. Баку: Адильоглы, 2006, 223 с.
13. Ратманский В. Пришелец в ореховой скорлупе // «Оракул», 2008, 11/1, с. 14
14. Харун Яхья. Сотворение Вселенной. Москва: Ансар, 2002, 206 с.

Summary

The Problem of Creation in Azerbaijani Philosophical Poetry

This article deals with the study of the metaphorical reflection of the creation the Universe in Azerbaijani philosophical poetry. It demonstrates the Point as a carrier of the image of singularity and as the starting position of the Universe. The paper analyses the issue of creation of Far Easten and Western cosmogony alongside the issues of cosmogony reflected in the works of the Azerbaijani thinkers – Nizami, Fuzuli, Nasimi and reveals the Universal nature of the metaphors (including Point) beyond time and space which perform cognitive function.

Резюме

Вопросы сотворения мира в азербайджанской философской поэзии

В статье отмечается, что для понимания азербайджанской философской поэзии, необходимо разобраться в ее метафорическом языке. В поэзии понятие «точка», имеющая символическое значение, указывает на состояние Вселенной до ее сотворения. В астрофизике это состояние называется сингулярностью. В статье рассматриваются вопросы космогонии в творчестве Низами, Физули и Насими, закодированные посредством когнитивных метафор и уделяется особое место рассмотрению роли когнитивной метафоры в качестве «замка» и «ключа».